

۱۲۷۵۱۸

دانشگاه سیستان و بلوچستان
تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

سیمای حضرت موسی کلیم الله (ع) در ادب منظوم
فارسی از سده ششم تا هشتم هجری

استاد راهنما:

دکتر احمد رضا کیخا فرزانه

استاد مشاور:

دکتر محمود عباسی

۱۳۸۸/۸/۳

آه فریاد طاعت دارن صبحی بزرگ
تسبیح مبارک

تحقیق و نگارش:

عباس زاهدی

(این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

شهریور ۱۳۸۸

۱۲۷۵۱۵

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان سیمای حضرت موسی کلیم الله (ع) در ادب منظوم فارسی از سده ششم تا هشتم هجری قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی توسط دانشجو عباس زاهدی تحت راهنمایی استاد پایان نامه دکتر احمدرضا کیخا فرزانه تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز است.

نام و امضاء دانشجو:

عباس زاهدی

این پایان نامه ۴ واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ۱۳۸۷/۰۵/۰۵ توسط هیئت داوران بررسی و درجه ب به آن تعلق گرفت.

نام و نام خانوادگی	امضاء	تاریخ
استاد راهنما: دکتر احمدرضا کیخا فرزانه		
استاد مشاور: دکتر محمود عباسی		
داور ۱: دکتر حبیب جدیدالاسلامی		۱۳۸۷/۰۵
داور ۲: دکتر محمدامیر مشهدی		۱۳۸۷/۰۵
نماینده تحصیلات تکمیلی: دکتر رضا رضایی		۱۳۸۷/۰۵

دانشگاه سیستان و بلوچستان

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب عباس زاهدی تأیید می‌کنم که مطالب مندرج در این پایان‌نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان‌نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک همسطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان است.

نام و نام خانوادگی دانشجو: عباس زاهدی

امضاء:

تقدیم به:

روح قدسی محبوب همه قلبها و قرنہا، پیام آور مهر و داد، مایه رحمت جهانیان، فہرست جریدہ رسیدگان و

خاتم رسولان، حضرت محمد مصطفی (ص):

عرب اگرچہ بہ گفتار سحر می کردند

از ابتدای الف تا بہ انتہای حروف

حبال دعوی برداشتند چون بکنند

کلیم لفظِ وی اندر میان عصای حروف

(سیف فرغانی، دیوان، ص ۲۱)

و تقدیم به:

پدرم؛ آن شیفته کلام حق

مادرم؛ آن بانوی بہشتی

استادانم؛ آن ستارگان راہنمای

ہمسر؛ آن ہمراہ شکیبا

فرزندانم؛ آن امیدہای فردا

دوستانم؛ آن رفیقان شفیق

سپاسگزاری

از دست و زبان که برآید کز عهده شکرش به در آید؟

سامان یافتن این پایان نامه جز با رهنمودهای استاد فرزانه و بزرگوار جناب آقای دکتر احمدرضا کیخا فرزانه میسر نبود. بدین وسیله از محضر این استاد فرزانه به مناسب ارشادات، زحمات و مهرورزی هایشان کمال امتنان و سپاس دارم. همچنین از استاد ارجمند جناب آقای دکتر محمود عباسی که زحمت مشاوره این پایان نامه را بر عهده داشتند سپاسگزارم.

قدردانی از همه استادان گرامی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان بویژه جناب آقای دکتر محمد امیر مشهدی و جناب آقای دکتر عبدالله واثق عباسی که نام و یادشان آمیخته با خاطرات دو دوره تحصیلی برای این حقیر است، بر این طالب علم فرض است.

چکیده

آشنایی با معارف قرآنی و تعالیم دین مبین اسلام مایه دگرگونی عمیق در ذهن و زبان اهل اندیشه و هنر ایرانی و موجب گشایش افقهای نوینی در عرصه ادب فارسی گردید. در این میان داستان پیامبران به عنوان یکی از جلوه‌های فرهنگ قرآنی و معارف اسلامی به گونه‌ای ادبیات فارسی را متأثر ساخت که اشعار سروده شده در این مضامین از زمره مهم‌ترین و دل‌انگیزترین آثار ادب فارسی به شمار می‌آید.

نقل داستان زندگی پیامبران در کتاب آسمانی ما مسلمانان باعث گشت تا از دیرباز این چهره‌ها در فرهنگ و ادب ما نمود و جلوه‌ای ممتاز داشته باشند. یکی از این شخصیتها حضرت موسی (ع) است که وقایع حیات و رسالت او انعکاس گسترده‌ای در شعر پارسی یافته و هر شاعر به تناسب اهداف خویش، داستان زندگی آن حضرت را در سروده‌های خود بازنموده است.

نام موسی (ع) یکصد و سی و شش بار، یعنی بیش از دیگر پیامبران در قرآن کریم ذکر شده است. مایه‌های داستانی این رسول الهی در ادب فارسی گاه از قرآن کریم، گاه از قصص و تفاسیر اسلامی و تواریخ برگرفته شده و گاهی نیز ساخته و پرداخته ذهن و تخیل سراینندگان است.

معجزات گوناگون و شخصیت سترگ و نستوه موسی (ع)، زمینه‌ای مناسب برای بهره‌گیری شاعرانه از این داستان در جهت مقایسه ممدوح و خوی و کردار او با این نبی الهی در شعر ستایشی شده است. در ادبیات توصیفی نیز کاربرد تصویرهای مبتنی بر مایه‌های تلمیحی داستان موسی در تغزلات و آغاز قصاید برای توصیف طبیعت، معشوق و احوال عاطفی شاعر شواهد فراوان دارد. اما زیباترین جلوه مضامین موسوی در ادبیات تمثیلی و شعر عرفانی رخ می‌نماید. طرح حکمت‌های نهفته در قصه، شیوه بیان تلمیح مبتنی بر تأویل، کاربرد تمثیلی داستان و استخراج معانی باطنی از ظاهر آن برای بیان و تعلیم اندیشه‌های عرفانی و انتقال آن به دیگران مهم‌ترین شیوه‌های استفاده از داستان موسی (ع) است.

هدف از این پژوهش ترسیم سیمای حضرت موسی (ع) در آیین شعر فارسی سده‌های ششم تا هشتم هجری و بررسی جلوه‌های متنوع داستان زندگی او در ادب منظوم فارسی است تا با تحلیل جنبه‌های مختلف رویکرد سراینندگان به زندگی آن حضرت، اهداف، شیوه‌ها و نتایج تجلی شاعرانه داستان موسی در شعر فارسی روشن گردد.

کلمات کلیدی: موسی (ع) - شعر - تلمیح - تمثیل - عرفان

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
9	چکیده:
1	فصل اول: مقدمه
2	1-1- مقدمه
4	2-1- فلسفه قصه در قرآن کریم
5	3-1- آشنایی با پایان نامه
10	فصل دوم: زندگی حضرت موسی (ع) در قرآن، تفاسیر، تواریخ و کتاب مقدس
11	1-2- موسی (ع) کیست؟
11	2-2- وجه تسمیه موسی
11	3-2- سیر زندگی حضرت موسی (ع) در قرآن کریم
28	4-2- شرح حال حضرت موسی (ع) در تفاسیر قرآنی و تواریخ
42	5-2- برخی توضیحات و اشارات داستانی زندگی موسی (ع) در تورات و قاموس کتاب مقدس
44	فصل سوم: بررسی موضوعی داستان حضرت موسی (ع) در شعر فارسی سده ششم تا هشتم هجری
45	3-1- خواب دیدن فرعون
46	3-2- فرعون و کشتن نوزادان بنی اسرائیل
47	3-3- موسی در تنور
48	3-4- موسی بر رود نیل
50	3-5- شیرخواری موسی
50	3-6- موسی و کشیدن ریش فرعون
51	3-7- آتش به دهان بردن موسی
53	3-8- موسی و شعیب
54	3-9- شبانی کردن موسی
57	3-10- آتش طور
67	3-11- عصای موسی
77	3-12- ید بیضا
79	3-13- ارنی گفتن موسی و لن ترانی شنیدن از حق

۸۴ ۱۴-۳- تجلی حق بر موسی (ع)
۹۲ ۱۵-۳- خلع نعلین
۹۳ ۱۶-۳- خون شدن آب نیل
۹۴ ۱۷-۳- موسی و سامری
۹۵ ۱۸-۳- شکافته شدن دریا
۱۰۲ ۱۹-۳- بنی اسرائیل در تیه و من و سلوی
۱۰۴ ۲۰-۳- شکافتن چشمه از سنگ
۱۰۷ ۲۱-۳- داستان موسی و خضر
۱۱۰ ۲۲-۳- موسی و قارون
۱۱۴ ۲۳-۳- موسی و بلعم
۱۱۵ ۲۴-۳- موسی و گاوی که مرده ای را زنده کرد
۱۱۶ ۲۵-۳- موسی و شبان
۱۱۷ ۲۶-۳- موسی و گوسفند گریخته
۱۱۸ ۲۷-۳- موسی و استدعا نمودن آن مرد آموزاندن زبان بهایم و طیور را بدو
۱۱۸ ۲۸-۳- موسی و عیادت حق
۱۱۹ ۲۹-۳- موسی و ساختن باب الصغیر در قدس
۱۱۹ ۳۰-۳- موسی و سنگ تراش کوه طور
	فصل چهارم: شیوه‌ها و گونه‌های تجلی داستان حضرت موسی (ع) در شعر
۱۲۲ فارسی
۱۲۴ ۱-۴- داستان پیامبران، داستان‌هایی نمادین
۱۲۵ ۲-۴- داستان پیامبران در مثنویهای عرفانی
۱۲۵ ۳-۴- شاعران و تنوع توانمندی در بهره‌وری از داستان پیامبران
۱۲۶ ۴-۴- زمینه‌های رویکرد شعر فارسی به داستان پیامبران
۱۲۶ ۵-۴- شیوه‌ها و گونه‌های تأثیرپذیری شعر فارسی از داستان موسی (ع)
۱۲۹ ۶-۴- تلمیحات نادر به داستان موسی (ع)
۱۳۴ ۷-۴- تعبیرات و ترکیبات شاعرانه برگرفته از داستان موسی (ع)
 ۸-۴- فهرستی از واژگان و ترکیبات و تعبیرات قرآنی داستان موسی (ع) در شعر
۱۳۷ فارسی
۱۳۸ ۹-۴- اسرائیلیات در شعر فارسی
	فصل پنجم: سیمای موسی (ع) در آیینه شعر ستایشی، توصیفی و عرفانی و
۱۴۰ بررسی آن در شعر چند سراینده نامدار ادب فارسی
۱۴۱ ۱-۵- سیمای حضرت موسی (ع) در شعر ستایشی، توصیفی و عرفانی
۱۴۷ ۲-۵- سیمای موسی (ع) در شعر چند سراینده نامدار ادب فارسی
۱۴۷ ۱-۲-۵- سنایی غزنوی
۱۴۹ ۲-۲-۵- خاقانی
۱۵۰ ۳-۲-۵- نظامی
۱۵۱ ۴-۲-۵- عطار

۱۵۸ ۵-۲-۵- مولوی
۱۶۰ ۱-۵-۲-۵- سیمای حضرت موسی (ع) در آیینۀ مثنوی معنوی
۱۶۲ ۶-۲-۵- سعدی
۱۶۲ ۷-۲-۵- حافظ
۱۶۶ نتیجه گیری
۱۶۷ فهرست منابع

فصل اول

مقدمه

لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةً لِأُولِي الْأَلْبَابِ

(سوره یوسف (۱۲)، آیه ۱۱۱)

۱-۱- مقدمه

هنر و دین دو همزادند که از نیروی معنوی و ادراک روحی بشر سرچشمه می‌گیرند و به روح آدمی مربوطند و این روان آدمی است که از هر دو لذت می‌برد. به تعبیری دیگر، هنر و دین سرچشمه عشقی است که در همه افراد بشر وجود دارد، عشق به چیزی که «زیبایی» نامیده می‌شود؛ چیزی که نه در خیال می‌گنجد و نه در اندیشه، و حتی احساس به دشواری بر آن دست می‌یابد. از این رهگذر آثار دینی و هنری بر آندند که به مخاطب خود احساس قدسی و عاطفه‌ای پاک بدهند که در عرف «لذت زیبایی» نامیده می‌شود. رابطه دین و هنر رابطه‌ای دو سویه است بدین معنی که هر جا دین ظهور و نمودی داشته است، هنر همواره از غنای معنوی آن سود جسته و البته به نوبه خود مایه گسترش آن شده است.

«ملفورد اسپيرو»^۱ (فیلسوف و پدیدارشناس دین) با تأکید بر جنبه‌های فرهنگی دین، آن را چنین تعریف کرده است: دین «نهادی است متشکل از تأثیر و تأثر متقابل امور ... فرهنگی الگودار با موجودات از نظر فرهنگی مفروض فرا انسانی».^۲ «نینیان اسمارت»^۳ نیز دین را «سازمانی نهادینه که شعائر، انواع تجارب، باورهای اصولی، باورهای اسطوره‌ای و ساختهای اخلاقی در آن وجود دارد و همه در یک واحد سازماند، تأثیر و تأثر متقابل دارند»^۴ تعریف می‌کند.

1. Melford Spiro

2. دیوید ای. پیلین، مبانی فلسفه دین، گروه مترجمان، چاپ اول، بوستان کتاب، قم ۱۳۸۳، ص ۳۲

3. Ninian Smart

4. همان کتاب، ص ۳۳

ادیان یهودیت، مسیحیت و اسلام، سه دین توحیدی عالم هستند که در میان اقوام سامی ظهور کرده‌اند. زیربنای اعتقادی یکسان، همانندی فراوان آموزه‌های دینی و تشابه بسیار در سطح احکام و قوانین از جمله اشتراکات این سه دین الهی است.

وجود چنین اشتراکاتی همراه با ذکر قصص انبیاء و یادکرد وقایع و تحولات ادیان پیش از اسلام و بیان تاریخ و سرگذشت اقوام پیشین برای موعظه و عبرت و تبیین سنن الهی در مسیر زمان به منظور مقاصد تربیتی در کتاب آسمانی ما مسلمانان، ضمن آن که مایه‌آشنایی هر چه بیشتر عموم مسلمانان با انبیای الهی و ادیان توحیدی شده، موجب غنای علمی و هنری آثار دانشمندان و اهل علم و فضل ادب گردیده است.

اکنون سه هزاره است که ادبیات این کهن بوم و بر تجلیگاهی ارزشمند و محلی شایسته برای بیان دلنشین معارف و آموزه‌های دینی است. ادبیات که یکی از گونه‌های مهم هنر در این سرزمین اهورایی است، چون جامی نگارین بوده که بویژه پس از طلوع خورشید پر فروغ اسلام، آموزه‌های دینی آمده از فراسوی خاک را چون باده‌ای مستی‌بخش در دل خود جای داده و نثار فرهنگ این سرزمین کرده است.

با ورود دین اسلام به ایران و آشنایی اهل هنر و ادب ایرانی با این دین الهی و کتاب آسمانی آن، افق‌های جدیدی در ذهن و اندیشه ایرانی گشوده شد. از جمله دستاوردهای اسلام برای ایرانیان، آشنایی اهل هنر و ادب با فرهنگ و معارف اسلامی و قصص قرآنی بود. از این رو سرایندگان ایرانی از سده‌های آغازین پیدایش شعر فارسی، در کنار توجه به اسطوره‌های ملی و داستانهای ایرانی، داستان پیامبران را در مورد توجه قرار دادند. دو - سه سده آغازین شعر فارسی توجه شاعران به داستان پیامبران، اغلب محدود به مشهورترین وقایع حیات و نبوت و برجسته‌ترین کارهای آنان در گسترش دین خود بوده است.

جو سیاسی و بازار پر مشتری قصاید ستایشی، مشوقی بود تا شاعران در بیانی اغراق‌آمیز و با استفاده از داستان پیامبران و ذکر صفات خارق‌العاده و اعمال معجزه‌آفرین آنها، کار و کردار و خوی و روش ممدوح را با انبیای الهی مقایسه کنند یا به توصیف طبیعت یا وصف زیبایی معشوق بپردازند.

بتدریج با فاصله گرفتن از سده‌های اولیه اسلامی، داستانهای پیامبران به ریشه‌هایی مضمون ساز در ادب فارسی مبدل شد و جوانه زد و برگ و بار آورد و چهره‌هایی تازه، زمینه مضمون‌سازی و الهام شاعران را پدید آوردند به نحوی که شعر فارسی در اواخر قرن چهارم و پنجم هجری تا حدی نمایانگر این واقعیت است.

اما شاعران رسمی دربارها از این معلومات به نوعی استفاده می‌کردند که مورد پسند کسانی چون سنایی و عطار نبود. آنها می‌خواستند شعر را از قید مدح و تغزل برهاند و آن را در مسیر تعلیم و عرفان بیندازند. سنایی نخستین شاعری بود که به حد قابل توجهی در این راه پیش رفت و با استفاده از آیات و احادیث و قصص و حکایات به تعلیم عرفان و اخلاق پرداخت. عطار شیوه او را دنبال کرد و با سوز و شوری که بر آن افزود شعر عرفانی را به درجه‌ای از اعتلاء رساند که پس از او نهایت کمال خود را در شعر مولانا یافت.

۱-۲- فلسفه قصه در قرآن کریم

قرآن مجید بنا به نص صریح آیات خود هدایت عالمیان و نور مبین و تبیان هر چیزی است: «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ»^۱ و نمونه کامل فصاحت و بلاغت و انباشته از حکم و مواعظ اخلاقی که منبع نیکوترین داستانهای رسولان و اقوام پیشین است. در پرتو وجود این کتاب آسمانی، مسلمانان به داستانهای پیامبران توجه گسترده‌ای کرده‌اند.

قرآن به داستانهای خود عنوان «قَصَص» داده است. طبرسی در توضیح آیه ۱۱۱ از سوره یوسف، در بحث از معنای «القصاص» آورده است: «الْقَصَصُ الْخَبَرُ يَتْلُو بَعْضُهُ بَعْضًا مِنْ آخِبَارٍ مَنْ تَقَدَّمَ»^۲ (قصص خبری از اخبار گذشتگان است که بعضی پشت سر بعضی باشد).

مسلم است که هدف قرآن کریم، قصه‌گویی و داستان پردازی و تاریخ نگاری نیست. این نامه آسمانی کتاب دعوت و هدایت است و در این رسالت و هدفی که دارد، یک قدم راه را به طرف چیزهای دیگر از قبیل تاریخ و یا رشته‌های دیگر کج نکرده است زیرا هدف قرآن تعلیم تاریخ و یا رمان‌نویسی نیست.

«مقصود از ایراد قصص در قرآن کریم، بیان عبرت و موعظه است. به حکم نص تنزیل عزیز، برای دعوت به راه پروردگار سه طریق تعیین شده و آن سه عبارت است از: حکمت، موعظه حسنه و مجادله به وجه احسن. مواعظ غالباً خلال قصه هاست و بعلاوه قصص از جهت آن که از مشهورات یا مسلمات است، در مجادله سهم بسزایی خواهد داشت.»^۳

۱. سوره نحل (۱۶) آیه ۸۹

۲. ابوعلی فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، دار التراث، بیروت ۱۹۸۳، ج ۵ و ۶، ص ۲۷۱

۳. محمد خزائلی، اعلام قرآن، چاپ هفتم، انتشارات امیر کبیر، تهران ۱۳۸۰، ص ۱۳.

قرآن کریم در این میان از بین همه انبیای الهی رویکردی تفصیلی به حوادث حیات و رسالت حضرت موسی(ع) دارد. نام او یکصد و سی و شش بار^۱، یعنی بیش از نام دیگر پیامبران، و داستان زندگی او با تفصیل و جزئیات فراوان در خلال سوره‌های مختلف قرآن کریم آمده است که نشان از اهمیت ابعاد شخصیتی و رسالت او دارد.

۱-۳- آشنایی با پایان نامه

هنگامی که قصص عبرت‌آموز واپسین کتاب آمده از فراسوی خاک، در پوشش زبان «مبین» عربی حکایتگر داستان رسولان الهی باشد و آنگاه از پس پرده طبع صدها شاعر شیدای پارسی‌گوی با هزار جلوه برون آید که را یارای آن است که دل از دست ندهد؟

به خوبی به یاد دارم که سرچشمه عشق و علاقه‌ام به داستانهای قرآنی بویژه به داستان حضرت موسی(ع) از آن شعر معروف زنده‌یاد پروین اعتصامی با مطلع:

«مادر موسی چو موسی را به نیل درفکند از گفته ربّ جلیل»

آغاز شد. اما اکنون پس از سالها با عزمی جدی‌تر و در پی وظیفه‌ای تحصیلی بدین وادی گام نهاده‌ام. ابتدا تصور نمی‌رفت که دریایی بی‌پایان و راهی بس دراز و کاری تا این اندازه دشوار باشد اما آن عشق و علاقه دیرین موجب شد تا گامهای خود را در طی این راه استوارتر بردارم و ذره‌ای خستگی احساس نکنم. بدین سبب چندین بار آثار منظوم شاعران حوزه این تحقیق را خواندم و در زیر هر لفظی دُرْدانه معنی نهانی یافتم و هر روز که می‌گذشت مطالب تازه‌ای کشف، و شور و اشتیاقم به دانستن نادانسته‌ها بیش از پیش می‌شد. لذا بیشتر اوقات در جستجو و پژوهش و یادداشت می‌گذشت تا سرانجام حاصل همه آن مطالعات در این اوراق عرضه شد. امید است استادان گرامی، این طالب علم را از گامهای خطایی که برداشته و لغزشهایی که بر قلم وی رفته است آگاه فرمایند تا به اصلاح آنها بکوشد.

کلید گنج سعادت قبول اهل دل است مباد آن که در این نکته شک و ریب کند

۱-۳-۱- ساختار پایان نامه

۱. علی اکبر قرشی، قاموس قرآن کریم، چاپ ششم، دارالکتاب الاسلامیه، تهران ۱۳۷۱، ذیل «موسی».

رساله حاضر شامل پنج فصل به ترتیب و شرح زیر است:

خواننده در فصل اول پس از مقدمه‌ای کوتاه، با موضوع، اهداف، روش، اهمیت و سابقه تحقیق آشنا می‌گردد.

فصل دوم با عنوان «سیر زندگی حضرت موسی (ع) در قرآن کریم، تفاسیر، تواریخ و کتاب مقدس» چهره تاریخی آن نبی خدا را روشن می‌کند. در این فصل کوشش شده در کنار نقل آیات در بردارنده داستان موسی (ع) و ترجمه آن از تفسیر کشف‌الاسرار و عده‌الابرار، با بهره‌گیری از تفاسیر معتبر، تواریخ، کتب قصص انبیاء و کتاب مقدس (تورات) زوایای تاریک زندگی این رسول الهی روشن شود.

در فصل سوم داستان حیات و وقایع دوره رسالت این رسول الهی در آیین شعر فارسی از قرن ششم تا هشتم هجری بررسی شده است. بدین منظور برای بررسی بهتر و دقیق‌تر، داستان را به اجزاء و عنوانهای فرعی‌تر تقسیم و ابیات و اشعار هر بخش زیر همان عنوان آورده شده است. افزون بر این، در این بخش سعی شده است راز و رمزهای زیبایی‌شناختی این داستان و اشارات هنری آن در شعر فارسی کاویده شود.

چهارمین فصل شیوه‌ها و گونه‌های تجلی داستان حضرت موسی (ع) را در شعر فارسی تحلیل می‌کند. در این فصل درباره ماهیت داستان پیامبران، زمینه‌های رویکرد شعر فارسی به این داستان، شیوه‌ها و گونه‌های تأثیرپذیری از آن، تلمیحات نادر و تعبیرات شاعرانه از عناصر و شخصیت‌های این داستان سخن به میان آمده است.

در پنجمین و واپسین فصل، نخست سیمای حضرت موسی (ع) در شعر ستایشی، توصیفی و عرفانی بازنموده شده و کوشش شده جنبه‌های مختلف داستان هم در زمینه تصویر و هم در زمینه ظرفیتهای اندیشه‌ای مقاصد ثانویه و معانی تمثیلی و سیر تاریخی بهره‌گیری از این قصه تبیین شود. در پایان نیز به مایه‌های تلمیحی قصه موسی (ع) در شعر چند سراینده نامدار و صاحب سبک ادب فارسی (سنایی، نظامی، خاقانی، عطار، مولوی، سعدی و حافظ) اشاره شده و در حد وسع علمی تحلیل شده است.

۱-۳-۲- موضوع تحقیق

حضرت موسی کلیم‌الله (ع) از بزرگترین پیامبران بنی‌اسرائیل و از شخصیت‌های عظیم تاریخی است. حوادث دوره حیات و نبوت او، مفصل‌ترین داستان در میان قصص قرآن کریم است. رسالت او در میان قومی لجوج و

بهانه‌جو و تقابلی با یکی از گردنکش‌ترین و ظالم‌ترین قدرتمندان تاریخ و در هم شکستن مثلث همگرایی صاحبان زور (فرعون) و زر (قارون) و تزویر (بلعم باعور و سامری) نشان از عظمت و رفعت مقام این رسول الهی در تاریخ دینی و اجتماعی بشر دارد. بنابر این به میزان این اهمیت، سیمای او در آینه فکر و فرهنگ و هنر دینی سیمایی روشن، و کار و کردار او الهام‌بخش بسیاری از صاحبان ذوق در گستره فرهنگ و ادب اسلامی و آیینی شده است.

موضوع این پایان نامه طرح و تبیین سیمای حضرت موسی کلیم الله (ع) و شناسایی ابعاد گوناگون و ظرفیتهای مختلف طرح داستان این رسول الهی در ادب منظوم فارسی از سده ششم تا هشتم هجری است.

۱-۳-۳- اهداف تحقیق

نگارنده این سطور که خود از جرعه‌نوشان اقیانوس بیکران ادب فارسی است، بر آن شد تا با نظری هر چند مختصر و گذری هر چند کوتاه، پرواز خیال شاعران فارسی‌زبان را بر افقهای تاریک و روشن گذشته‌های این فرهنگ کهنسال به تماشا بنشیند.

از آنجا که لازمه درک گونه‌های هنری و پی بردن به غنای فرهنگی یک ملت، آگاهی از اشارات و تلمیحات و داستانمایه‌های گویندگان آن ممکن خواهد بود، در این جستار اهداف زیر پیگیری شده است:

۱-۳-۳-۱ ترسیم چهره دینی و تاریخی حضرت موسی (ع) با استفاده از قرآن کریم، تفاسیر، کتب قصص، تواریخ و کتاب مقدس.

۱-۳-۳-۲ بررسی و شناسایی سیمای حضرت موسی (ع) و ویژگیهای شخصیتی و روحی و اخلاقی، ابعاد وجودی او در شعر فارسی.

۱-۳-۳-۳ بررسی تجلی شاعرانه داستان زندگی موسی (ع) در ادب منظوم فارسی از سده ششم تا هشتم هجری.

۱-۳-۳-۴ شناسایی و تحلیل شیوه‌ها و گونه‌های بهره‌گیری شاعران از ظرفیت‌های عرفانی داستان موسی (ع).

۱-۳-۴- روش تحقیق

روش کار در این تحقیق بدین شیوه است که ابتدا داستان حضرت موسی (ع) از منابع مختلف از جمله قرآن کریم، تفاسیر معتبر مختلف، کتب قصص و تاریخ انبیاء و تورات و ... جمع آوری و تا حد امکان به بخشها و عناوین مستقل تقسیم شد. سپس شواهد شعری مربوط به هر قسمت از داستان همراه با تحلیلی از شیوه ها و گونه های رویکرد شاعر و بررسی تجلی شاعرانه داستان در هر بیت، ذیل آن نقل گردید.

۱-۳-۵- اهمیت و ضرورت تحقیق

پژوهش پیرامون زندگانی و اعمال و آثار شخصیت‌های دینی و تاریخی هر جامعه و ملت از ضروریات فرهنگی و علمی آن جامعه به شمار می رود. شناخت روش زندگانی و رفتار و منش و شخصیت بزرگان و اندیشمندان جامعه، راه گشای زندگی و روش و بینش افراد انسانی در هر عصر و عرصه ای است.

این ضرورت در مورد پیامبران بزرگ الهی البته صد چندان است، چرا که این بزرگان همواره رهبر و پیشرو کاروان بزرگ بشریت بوده‌اند بویژه پیامبرانی که سرگذشت آنان در کتب آسمانی ذکر شده است در چشم و دل اهل ایمان از پایگاه والاتری برخوردارند و داستان هر یک از این رسولان الهی بهترین سرمشق زیستن برای همه انسانهای حق جوی است.

شناسایی و ترسیم چهره حضرت موسی (ع) از دیدگاه شعر و ادب فارسی نیز موضوعی بکر و جالب است که در حد خود می تواند استحکام بخش روابط فرهنگی میان دو آیین اسلام و یهودیت باشد.

۱-۳-۶- سابقه تحقیق

درباره سیمای پیامبران در شعر فارسی، بویژه در اشعار مولانا و خاقانی، کتابهای انگشت‌شمار اما مقالات متعددی به رشته نگارش درآمده است از جمله: «داستان پیامبران در کلیات شمس» و «رمز و داستانه‌های رمزی» هر دو به قلم دکتر تقی پورنامداریان، «تجلی شاعرانه اساطیر و روایات تاریخی و مذهبی در اشعار خاقانی» از دکتر سیدعلی اردلان جوان، «فرهنگ قصه‌های پیامبران (تجلی شاعرانه اشارات داستانی در مثنوی)» نوشته دکتر مه‌دخت پورخالقی چترودی و چندین مقاله پراکنده و متعدد با موضوع بررسی زندگی و شخصیت حضرت موسی (ع) و دیگر پیامبران الهی و تجلی شاعرانه این گونه روایات در شعر شاعران فارسی‌زبان.

فصل دوم

سیر زندگی حضرت موسی (ع) در قرآن کریم،
تفاسیر، تواریخ و کتاب مقدس

۲-۱- موسی (ع) کیست؟

حضرت موسی بن عمرام (یا: عمران) بن قهات بن لاوی بن یعقوب^۱، ملقب به «کلیم‌الله» از انبیای عظام الهی و از زمره پیامبران اولوالعزم است که بنا به روایت تورات بیست و ششمین نسل بشر است که حدود قرن سیزدهم پیش از میلاد مسیح می‌زیسته است. وی نبیره «لاوی» - فرزند حضرت یعقوب (ع) - و چهارمین نسل بنی‌اسرائیل بود که در مصر ساکن بودند. آن حضرت در زمان فرمانروایی فرعون که از ستم‌پیشه‌ترین قدرتمندان تاریخ بوده است به پیامبری و پیشوایی قوم بنی‌اسرائیل رسید. در «قاموس کتاب مقدس» آمده است: «اکثر علمای آثار مصریه برآنند که این فرعون رامسس ثانی، سومین پادشاه از طبقه نوزدهم سلاطین مصر است.»^۲

۲-۲- وجه تسمیه موسی (ع)

درباره وجه تسمیه «موسی» میان علماء اختلاف است. «جوالیقی آن را مرکب از «مو» به معنی آب و «شا» به معنی درخت پنداشته و گفته است: چون از میان آب و درخت گرفته شد بدین نام موسوم گردیده است. صاحب قاموس و صاحب لسان العرب، موسی را مرکب از «مو» به معنی آب و «سا» به معنی درخت دانسته‌اند و بنا بر احتمالی «سا» مخفف ساج می‌باشد و برخی موسی را به معنی جذب شده می‌دانند.^۳ و «بعضی آن را لفظی به معنی بنده یا طفل تصور کرده‌اند و گاهی آن را عبری دانسته مشتق از «مشاء» به معنی «انتشل» که به معنی کشیدن است آورده‌اند.»^۴ صاحب «قاموس کتاب مقدس» نیز موسی را به معنی «از آب کشیده شده» می‌نویسد.^۵

۲-۳- سیر زندگی حضرت موسی (ع) در قرآن کریم

مهمترین و موثّق‌ترین منبع برای مطالعه زندگانی و رسالت حضرت موسی (ع) قرآن کریم است. خداوند متعال در سوره آیات متعددی به این واقعه اشاره کرده است. شرح وقایع عمر و رسالت موسی (ع) بیش از هر پیامبر

۱. تورات، سفر خروج، ۱۴/۶ - ۲۰

۲. جیمز هاکس، قاموس کتاب مقدس، چاپ اول، انتشارات اساطیر، تهران ۱۳۷۷، ص ۶۴۹

۳. محمد خزائلی، اعلام قرآن، چاپ دوم، انتشارات امیر کبیر، تهران ۱۳۵۰، ص ۶۱۶

۴. همان کتاب، ص ۵۹۷

۵. جیمز هاکس، همان کتاب، ص ۸۴۹